

Kudûrî'nin El-Muhtasar Adlı Eserinin En Eski Türkçe Tercümesi

The Oldest Turkish Translation of Kudûrî's Al-Mukhtasar

Cihan Doğan

Arş. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Aydın / Türkiye

e-posta cihan.dogan@adu.edu.tr

orcid 0000-0001-6397-7124

doi 10.54316/dilarastirmalari.1060050

Atıf

Citation

Doğan, Cihan (2022).
Kudûrî'nin El-Muhtasar Adlı
Eserinin En Eski Türkçe
Tercümesi.
Dil Araştırmaları, 30: 139-
156.

Başvuru

Submitted

19.01.2022

Revizyon

Revised

04.04.2022

Kabul

Accepted

14.02.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2022

ÖZ

İslam dünyasının XI. yüzyıldaki önemli âlimlerinden Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî'nin (ö. 1037) yazdığı El-Muhtasar çok değer görmüş ve birçok dile tercüme edilmiştir. El-Muhtasar'ın Türkçeye çeviri faaliyetleri tarihî dönemlerden başlayarak günümüze kadar devam edegelmiştir. Bu çalışmada C. S. Mundy'nin şahsi kütüphanesinde olup şu anda British Library'de bulunan ve ilk kez Zeynep Korkmaz'ın tanıttığı El-Muhtasar'ın en eski Türkçe tercümesi olduğu düşünülen metin üzerinde durulacaktır. Eserin nüsha tavsifi ve karışık lehçe özellikleri hakkında bilgiler verilecektir. Daha sonra eserin fonetik, morfolojik ve söz varlığı özellikleri ait olduğu düşünülen sahadaki diğer eserlerle karşılaştırılacak; böylelikle bu türde lehçe temas özellikli eserlerin ortaklaştığı yapılar gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: El-Muhtasar, Kudûrî, karışık lehçe, temas lehçesi

ABSTRACT

Al-Mukhtasar, written by Abu'l-Husayn Ahmad Ibn Ebî Bakr Mohammad Ibn Ahmad Al-Qudûrî, one of the most prestigious scholars of the Islamic world in the 11th century, has been translated into many languages. Translation activities of al-Muhtasar into Turkish have continued from ancient times to the present day. The manuscript that is the subject of this study previously was in C S Mundy's library and is currently in the British Library. This version, thought to be the oldest translation of Al-Mukhtasar, introduced by Zeynep Korkmaz, will be emphasized in this paper. Information will be given about the work's copy description and mixed dialect features. The work's phonetic, morphological, and lexical features are compared with other works written in the field, which are thought to belong so that the familiar

structures of these types of dialect contact works will be tried to be shown.

Keywords: El-Mukhtasar, Kudûrî, mixed dialects, contact dialect

0. Giriş

Tam adı Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ca'fer b. Hamdân el-Kudûrî el-Bağdâdî olan Kudûrî 973 (H 362) yılında Bağdat'ta doğmuştur. Lakabının kökeni çömlek (*kıdr*, çoğulu *kudûr*) zanaatı ile olan alakası ya da Bağdat'ın Kudûre köyü ile ilişkilendirilmekteyse de kesin bir bilgi bulunmamaktadır (Kallek 2002: 321). Irak'ta Hanefî mezhebi fakihlerinin son üstadı sayılır. Şafîî fakihî eş-Şeyh Ebû Hâmid el-İsferânî ile mezhebinin müdafaası için pek çok münazaralarda bulunmuştur (Fahir 1979: VIII). Kâtip Çelebi *Keşfü'z-Zünûn*'da Kudûrî'nin H 428 yılında öldüğünü yazmıştır (Kâtip Çelebi 2007: 1301). Eserleri şunlardır:

1. *El-Muhtasar*
2. *Et-Takrib*
3. *Et-Tecrid*
4. *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*
5. *Nübze min Menakibî Ebî Hanîfe*.

Abbâsî halifesi Kâdir-billah Şii propagandası karşısında dört mezhebin en önemli şahsiyetlerinden Sünniliği yayma ve böylece yaygın Şiilik faaliyetlerine karşılık verme amacıyla eserler yazmalarını talep eder. Bu fikirle birlikte Hanefî mezhebinin fikir önderlerinden olduğu anlaşılan Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî (öl. H 428/M 1037) meşhur *El-Muhtasar* adlı eserini hazırlayıp halifeye takdim etmiştir. Eser Hanefî mezhebinin en önemli fıkıh kitaplarından biri olmuş, farklı dillere çevrilerek yüzyıllarca medreselerde temel ders kitabı olarak okutulmuştur (Kallek 2002: 321-322). Kâtip Çelebi'ye göre *El-Muhtasar*, “mezhepte [Hanefî] kendisine genel olarak “kitap” adı verilen eserdir, sağlam, kabul edilen ve önde gelen bilginler arasında elden ele dolaşan bir metindir, bu eserin ünü açıklama yapma ihtiyacını ortadan kaldırır” (Kâtip Çelebi 2007: 1301).

Gerçekten de Akta' el-Bağdâdî, Hâherzâde, Muhammed b. Ahmed el-İsbîcâbî, Zâhidî, Ebû Bekir el-Hâddâd, İbn Kutluboğa, Abdülganî el-Meydânî gibi âlimlerin *El-Muhtasar*'ın şerh ve haşiyelerini yazmaları, eserin Hanefî fıkıhı için ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

El-Muhtasar'ın ünü ve kıymetine dair ilginç bir değerlendirme de Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zünûn*'unda şu şekilde yer almaktadır:

“*Misbâhu Envâri'l-Ed'iy'e'nin yazarı şöyle dedi. Hanefîler veba günlerinde bu eseri okumanın bereketine inanırlar, bu eser kutsal bir kitaptır, bu eseri ezberleyen kişi fakirliğe karşı emniyette olur hatta erdemli bir bilginden bu eserin dersini gören ve kitap bittiği zaman bu erdemli kişinin bereket duası ettiği kimseler bu eserin problemlerinin sayısı kadar dirheme sahip olur*” (Kâtip Çelebi 2007: 1301).

El-Muhtasar'ın birçok dilde tercümesi bulunmaktadır. Eser, Tahir Mahmood Kiâni tarafından İngilizceye (Kiâni 2010), Georges Henri Bousquet, Léon Bercher tarafından Fransızcaya (Bousquet & Bercher 1953), nikah bölümü Georg Helmsdörfer tarafından

Almancaya (Helmsdörfer 1832) ve cihad bölümü Rosenmuller tarafından Latinceye (Rosenmuller 1825) çevrilmiştir. Bu dillerin dışında Urduca, Afganca ve Farsçaya da eserin çevirileri yapılmıştır.

El-Muhtasar şerhi ve haşiyeleri, Türkler arasında da yaygın olarak bilinmekte; Türkiye'nin birçok kütüphanesinde eserin, şerh ve haşiyelerinin orijinal dilindeki yazma kopyaları bulunmaktadır. Eserin Türkler arasında gördüğü değer Türkçeye çevrilmesini de sağlamıştır. Bu çalışmada Kudûrî'nin *El-Muhtasar* adlı eserinin günümüzdeki çevirilerinden başlayarak Osmanlı dönemindeki el yazması ve matbu çevirilerine kadar bilgi verilecek ve en eski Türkçe Kudûrî çevirisi olduğu düşünülen eserin tavsifi ve içeriği ile ilgili ayrıntılı açıklamalar yapılacaktır.

El-Muhtasar'ın Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana yapılan Türkçe çevirileri aşağıda verilmiştir:

- Muzaffer Ozak, *Kudûrî Şerif Tercümesi Sualli-Cevaplı*, Ergin Kitabevi, 1958, 2019 İki baskı.
- Süleyman Fahir, *Kudûrî Metin ve Tercümesi*, Eser Kitabevi, 1967, 1979 İki baskı.
- Ali Arslan, *Kudûrî Metni Tercümesi*, Arslan Yayınları, 1979.
- M. Şevket Ustaosmanoğlu, *Kelime Manalı Kudûrî Tercümesi*, Hanifiyye Kitabevi, 2007.
- Orhan Ençakar, Abdulkadir Yılmaz, *Kuduri Şerif Tercümesi Kelime Anlamalı Açıklamalı*, Yasin Yayınevi, 2012.
- Ahmet Mak, *Muhtasaru'l Kudûrî*, Hak Yayınları, 2018.
- Soner Duman, Osman Güman, *Muhtasaru'l Kudûrî*, Beka Yayıncılık, 2019.

Eser Osmanlı Devleti'nde medrese eğitimindeki temel ders kaynaklarından biridir. Bu dönemde yazılan müstakil *El-Muhtasar* çevirileri Sadık Yazar tarafından derlenmiştir (Yazar 2014). Bu çeviriler şu şekildedir:

- (Mütercimi Belirsiz), *Tercüme-i Muhtasaru'l-Kudûrî*, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi A 430 numarada kayıtlı nüsha. H 966 (M 1558). (Yazar 2014: 62)
- (Mütercimi Belirsiz), *Tercüme-i Muhtasaru'l-Kudûrî*, GHBK R-4872/2 numarada kayıtlı nüsha. H 4 Şevval 1136 (M 26 Haziran 1724). (Yazar 2014: 63)
- İsmâil Müfid Efendi b. Ali el-İstanbulî (öl. 1803), *Tercüme-i Muhtasaru'l-Kudûrî*, SK Esad Efendi 592 numarada kayıtlı nüsha. Tarih yok. (Yazar 2014: 63).
- Mehmed Tâhir Selâm (öl. 1844), *Tercüme-i Kudûrî*, SK Kasıdecizâde 244-M numarada kayıtlı nüsha. H 1259 (M 1843). (Yazar 2014: 63).
- (Mütercimi Belirsiz), *Manzûm Tercüme-i Kudûrî*, SK Fatih 2176 numarada kayıtlı nüsha. Tarih yok. (Yazar 2014: 63-64).
- (Mütercimi Belirsiz), *Tercüme-i Muhtasaru'l-Kudûrî*, Milli Kütüphane Yz A 408 numarada kayıtlı nüsha. H 22 Cemâziyelülâ 1322 (M 4 Ağustos 1904). (Yazar 2014: 64).
- Yûsuf Sıddîk b. Abdurrahmân (öl. 1911), *Tercüme-i Kitâbü'l-Buyû'*, SK Nuri Arlasez 297 numarada kayıtlı nüsha. Tarih yok. (Yazar 2014: 64).
- Muhammed Emin Fehim Paşa, *Tercüme-i Kudûrî* (Kitâbü'l-Azîzî fi'l-Muhtasari'l-Kudûrî), H 1281-1323 Yedi baskı. (Yazar 2014: 64-65).
- Hüseyin Hüsnî b. Hafız Hasan el-Radvitevî, *Suâl ve Cevaplı Kudûrî-i Şerîf Tercümesi*, H 1329 (M 1911). (Yazar 2014: 65).

Sadık Yazar'dan derlenen bu eserlerin yanına H 1310 (M 1914) tarihli Hasan Ferîd'in *Sualli ve Cevaplı Kudûrî Tercümesi* adlı eserini de eklemek gerekir. Ayrıca Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi Haraççioğlu koleksiyonu 558 numarada kayıtlı *Tercüme-i*

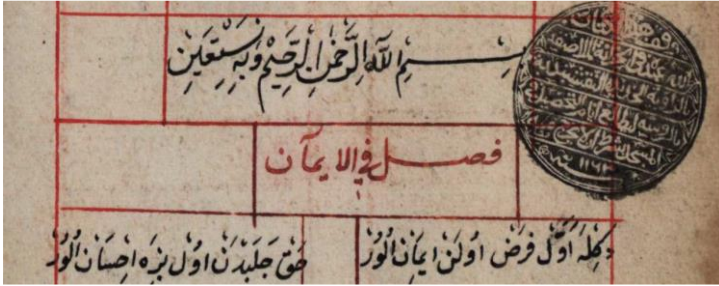
Kudûri adlı manzum bir yazma daha bulunmaktadır. Güler Doğan Averbek de Berlin Devlet Kütüphanesi'nde *El-Muhtasar*'ın müstakil bir Türkçe nüshasını tespit etmiştir (Averbek 2020: 8-9).

Sadık Yazar ve Güler Doğan Averbek'in belirttiği müstakil yazmalarla birlikte Bursa'da tespit edilen yazma nüsha elde edilmiştir. Ancak bazı nüshaların tavsifinde birtakım yanlışlıklar göze çarpmaktadır.

Türk Dil Kurumu Kütüphanesi A 430 numarada kayıtlı H 966 (M 1558) tarihli mütercimi belirsiz, *Tercüme-i Muhtasarı'l-Kudûri* nüshası *El-Muhtasar*'ın birebir tercümesi değildir. Yazma okunduğunda yazarının *El-Muhtasar*'dan faydalandığı anlaşılacakla birlikte bazı meselelere *El-Muhtasar*'da olmayan konular ve ek bilgiler de getirmiş ayrıca eserde geçen meselelerin bazıları eksik olarak yazılmış ya da çevrilmemiştir. Yazmadaki konuların düzenlenişi ve sıralaması da *El-Muhtasar*'a benzememektedir. Yazmada bahsedilen konular ve içerikleri Arapça orijinaline bakıldığında da aynı değildir. Örneğin *El-Muhtasar*'daki *hıyâru'ş-şürût* (şart muhayyerliği) bahsinin orijinal metni yazmadaki aynı bahiste geçmemektedir. Yani yazmadaki aynı bahis hem farklı bir sıralamada hem de içerik olarak *El-Muhtasar*'dan oldukça farklıdır. Dolayısıyla bu eserin *El-Muhtasar* tercümesi olması mümkün görünmemektedir.

SK Fatih 2176 numarada kayıtlı mütercimi belirsiz *Manzûm Tercüme-i Kudûri* ile Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi'nde tespit ettiğimiz Haraççioğlu koleksiyonu 558 numarada kayıtlı manzum *Tercüme-i Kudûri* aynı eserin istinsahlarıdır. Yapılan karşılaştırma sonucunda Fatih nüshasındaki başlangıç bölümünün Bursa nüshasına göre seksen üç beyit eksik olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu iki eser de *El-Muhtasar*'ın manzum çevirileri değildir. Nüshalar Balıkesirli Devletoğlu Yûsuf'un *Tercüme-i Vikâye* (*Murâd-nâme*) adlı eserinin kopyalarıdır. Haraççioğlu koleksiyonu 558 numarada manzum *Tercüme-i Kudûri* olarak kayıtlı nüshanın ilk beyiti Balıkesirli Devletoğlu Yûsuf'un *Tercüme-i Vikâye*'sinin seksen üçüncü beyitine karşılık gelmektedir.

Görsel 1. Haraççioğlu koleksiyonu 558 numarada kayıtlı manzum *Tercüme-i Kudûri* adıyla kayıtlı eserin ilk beyiti.

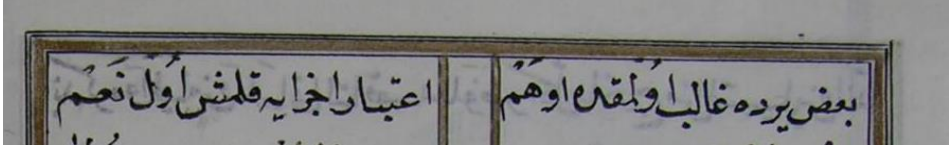

Tercüme-i Vikâye'nin seksen üçüncü beyitinin çeviri yazısı:

diñle evvel farz olan imân olur / haķ çalapdan ol bize ihsân olur (Aktan 2002: 115)

SK Fatih 2176 numarada *Manzûm Tercüme-i Kudûri* olarak kayıtlanan nüshanın 2b'deki manzum kısmının başlangıcı Balıkesirli Devletoğlu Yûsuf'un *Tercüme-i Vikâye*'sinin yüz altmış üçüncü beyitine karşılık gelmektedir.

Görsel 2. SK Fatih 2176 numarada Manzûm Tercüme-i Kudûri adıyla kayıtlı eserin ilk beyiti.

Tercüme-i Vikâye'nin yüz altmış üçüncü beyitinin çeviri yazısı:

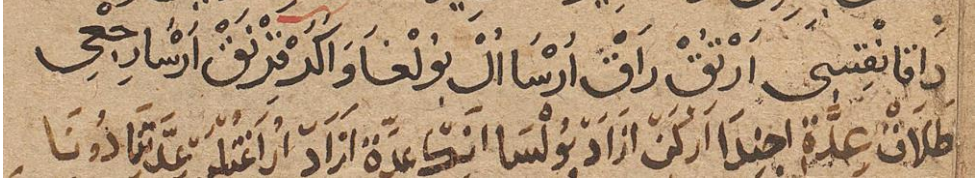
ba 'zî yirde gâlib olmağda o hem / i 'tibâr eczâya kılmış ol ne 'am (Aktan 2002: 121)

1. En Eski Türkçe *El-Muhtasar Tercümesi*

Kudûrî'nin *El-Muhtasar* adlı eserinin en eski Türkçe tercümesi olarak değerlendirdiğimiz nüsha Zeynep Korkmaz tarafından *XI. Türk Dil Kurultayı*nda tanıtılan ve Cyril S. Mundy'nin şahsi kütüphanesinde Ms. 89 numarayla kayıtlı olan yazmadır. Bu nüsha şu anda *British Library*'de *Tarjuma-i Qudûrî* adıyla Or 16038 numarada kayıtlıdır¹. Ancak eserin Mundy'e ait Ms. 89 numaralı yazma olduğu *British Library* tarafından bilinmemektedir. Dolayısıyla eserin Mundy veya yakınları tarafından verilmediği ya da kütüphaneye satılmadığı anlaşılmaktadır. Mundy'nin şahsi kütüphanesinde olan bu eserin *British Library*'e nasıl geldiği konusunda net bir bilgi olmamakla birlikte uzun süredir araştırdığımız Mundy'e ait el yazmalarının akıbetinin ne olduğunu açıklayabilmek zordur.

Eserin *British Library* tarafından yapılan tavsifiyle Zeynep Korkmaz'ın verdiği tavsif bilgileri birbirine yakındır. Korkmaz'ın verdiği bilgilere göre yazma 242 mm. x 182 mm. ölçüsünde 119 yaprak tutarında siyah, meşin kaplı kalın, parlakça kâğıt üzerine kırmızı başlıklar ve harekeli nesih ile yazılmıştır. Her sayfasında 17 satır bulunan yazma tek elden çıkmamış, birkaç kez el değiştirmiştir (1968: 355). *British Library*'deki tavsife göre ise yazma 250 mm. x 190 mm. ölçüsünde 120 yapraklıdır. Eserin dış kabı ile ilgili herhangi bir bilgi olmadığı gibi yazmanın dijital görseli gönderildiğinde kapak görseli konmamıştır. Eserin sayfalarının dağılıp daha sonra tekrar ciltlenmesi dolayısıyla bazı sayfalarının yeri karışmıştır. Metnin ilk sayfası şu anda *British Library*'de mevcut ciltli hâlde altıncı varaktır. Korkmaz her sayfada 17 satır olduğunu belirtmiştir. Ancak yapılan inceleme neticesinde metnin büyük çoğunluğu 17 satır olsa da bazı sayfalarının 16 bazılarının da 15 satır olduğu görülmektedir. Satır numarasının değiştiği kısımların özellikle imlanın değiştiği kısımlarda meydana gelmesi dikkat çekicidir. Korkmaz'ın belirttiği gibi eser birden fazla müstensih tarafından yazıya geçirilmiştir. Ancak bu değişme sayfa sayfa olmamış, sayfanın ortasında veya başka bir kısmında gelişigüzel bir şekilde olmuştur. Örneğin 73a/10'uncu satırdaki yazısından 73a/11'in yazısı farklıdır.

¹ Bu yazmanın çeviri yazısı, gramatikal indeksi ve dil bilimsel özelliklerini içeren ilmî neşri hazırlanmış olup basım aşamasındadır.

73a/11 den başlayan yeni yazıdan sonra 74a/1'de farklı bir üçüncü yazı görülmektedir.

Bu durum eserde diğer sayfalarda da sıklıkla görülmektedir. Metinde tespit edebildiğimiz dört farklı yazı tipi mevcuttur.

British Library'deki yazma tavsifinde, eserin dilinin Çağatayca olduğu ve muhtemelen Orta Asya'da kopya edildiğine dair bilgiler Kilisli Rıfat'ın yazdığı bilgi notuna dayanmaktadır. Korkmaz'ın da bildirisinde bahsettiği Kilisli Rıfat'ın vaktiyle yazmayı gözden geçirip Mundy için eklediği not (1968: 356) şu anda yazmanın son sayfasında bulunmaktadır. Korkmaz, Kilisli Rıfat'ın notunu özet hâlinde vermiştir. Eski yazı ile yazılmış notun tamamı şu şekildedir:

-Kudûri Tercümesi-

Dili Kaşgar diline benziyor.

Takriben 500 ile 600 seneleri arasında tercüme edilmiştir zannındayım.

Kâğıdı ve yazısı Buhara tarafının kâğıdına, yazısına benziyor. Bu nüshanın başı ve sonu eksik olduğu gibi ortalarında da eksikliği var. İmlası çok karışıktır. Bir kelime iki, üç türlü yazılmıştır. Harekesi de o kadar doğru değildir. Mesela ganimet manasına olan bulun kelimesi bir kere böyle, bir kere de bulan diye harekelenmiştir.

Keşfü'z-Zünûn'da bu tercüme yoktur.

Herhâlde kıymetli bir eserdir.

27 Aralık 948 Rıfat.

Vaktiyle (Veliyyüddin Paşa) adında birinin eline geçmiş vakfedilmiştir.

Mührün tarihi 1223 tür. Eskiliğini gösteren bir tarih yoktur.

Kilisli Rıfat'ın hareketlerin karışıklığı ile ilgili verdiği örnekteki “ganimet” anlamındaki *bulun* kelimesi yazmada on dokuz yerde geçmektedir. Ancak Kilisli Rıfat'ın gösterdiği biçimde bir *bulan* imlasi örneklerde yoktur. Kelimeye ait örneklerin tümü ilk gösterdiği biçim olan *bulun* şeklindedir. Muhtemelen Kilisli Rıfat'ın burada gördüğü kelime ya sekiz defa geçen *bul-* fiilinin {-an} sıfat-fiil ekiyle oluşan *bulan* biçimidir ya da yirmi defa geçen *bol-* fiilinin {-an} ekiyle oluşturduğu *bolan* biçimidir.

Hem Kilisli Rıfat'ın hem de Zeynep Korkmaz'ın belirttiği yazmanın baş, orta ve son kısımdaki eksiklikler yazmanın tarihini, yazıldığı yeri ve müellifini tespit etmeyi güçleştiren hususlardır. Yazmadaki eksik olan kısımları *El-Muhtasar*'ın Arapça orijinalindeki konu başlıkları üzerinden göstermek eserin ne kadarlık kısmının kayıp

olduğunun anlaşılması hususunda önemli bir imkân sunacaktır. *El-Muhtasar*'ın konu başlıkları ve tercümede eksik olan kısımlar şöyledir:

El-Muhtasar	Or 16038'de Kayıtlı Tercümesi
1. Taharet (Temizlik) bölümü	
1.1. Abdest, 1.2. Gusül, 1.3. Sular, 1.4. Kuyular, 1.5. Artıklar, 1.6. Teyemmüm, 1.7. Meshetmek, 1.8. Hayız, 1.9. Necasetler	} <i>Taharet</i> (temizlik) bölümü ve alt maddelerinin tümü yazmada eksiktir.
2. Namaz bölümü	
2.1. Namaz vakitleri, 2.2. Ezan, 2.3. Namazdan önce yapılması gerekenler, 2.4. Namazın kılınışı, 2.5. Namazın kazası, 2.6. Namaz kılmanın mekruh olduğu vakitler, 2.7. Nafîle namazlar, 2.8. Sehiv secdesi, 2.9. Hasta namazı, 2.10. Tilavet secdesi, 2.11. Yolcu namazı, 2.12. Cuma namazı, 2.13. Bayram namazları, 2.14. Güneş tutulması namazı, 2.15. Yağmur duası, 2.16. Teravih namazı, 2.17. Korku namazı, 2.18. Cenaze bahsi, 2.19. Şehitlik bahsi, 2.20. Kâbe içinde ve etrafında namaz bahsi.	} Eser 2.4. <i>Namazın kılınışı</i> bahsinin dokuzuncu meselesinden itibaren başlamaktadır. Bu kısma kadar olan bölümlere ait 127 mesele eksiktir. Metin 2.12 <i>Cuma namazı</i> bahsinin sekizinci meselesinden sonra tekrar kopmuştur. Bu kısma ait metinde geçen meseleler şu şekildedir: 2.4. <i>Namazın kılınışı</i> (dokuzuncu meseleden itibaren), 2.5. <i>Namazın kazası</i> , 2.6. <i>Namaz kılmanın mekruh olduğu vakitler</i> , 2.7. <i>Nafîle namazlar</i> , 2.8. <i>Sehiv secdesi</i> , 2.9. <i>Hasta namazı</i> , 2.10. <i>Tilavet secdesi</i> , 2.11. <i>Yolcu namazı</i> , 2.12. <i>Cuma namazı</i> (sadece ilk sekiz mesele)
3. Zekât bölümü	
3.1. Develerin zekâtı, 3.2. Sığırların zekâtı, 3.3. Koyunların zekâtı, 3.4. Atların zekâtı, 3.5. Gümüşün zekâtı, 3.6. Altının zekâtı, 3.7. Ticaret mallarının zekâtı, 3.8. Ekinlerin ve meyvelerin zekâtı, 3.9. Zekât vermenin caiz olduğu ve olmadığı kişiler, 3.10. Fıtır sadakası.	} Cuma namazı bahsinden kopan metin <i>zekât</i> bölümünün son bahsine kadar 137 mesele eksiktir. Eksik kısmın ardından metin 3.10. <i>fıtır sadakası</i> bahsinin başından başlamaktadır.
4. Oruç bölümü	
4.1. Oruç türleri, 4.2. Hilalin görülmesi, 4.3. Orucun vakti, 4.4. Orucu bozan şeyler, 4.5. İtikaf.	} Tercümede <i>oruç</i> bölümü tamdır.
5. Hac bölümü	
5.1. İhrama girmek, 5.2. İfrad haccı, 5.3. Kıran haccı, 5.4. Temettu haccı, 5.5. İhram yasakları ve cezalar. 5.6. Hacdan geri kalma, 5.7. Haccı kaçırma, 5.8. Kurbanlık	} Tercümede <i>hac</i> bölümü tamdır.
6. Satım akdi bölümü	
6.1. Şart muhayyerliği, 6.2. Görme muhayyerliği, 6.3. Kusur muhayyerliği, 6.4. Fasit satım akdi, 6.5. Satışın hükmünü kaldırma, 6.6. Güvene dayalı satım akitleri, 6.7. Faiz, 6.8. Sipariş Sözleşmesi,	} Tercümede <i>satım akdi</i> bölümü tamdır.
7. Kuyumculuk (Sarf), 8. Rehin akdi, 9. Harcamaların kısıtlanması, 10. İkrar, 11. Kira, 12. Ön alım hakkı (Şuf'a), 13. Ortaklık, 14. Mudarebe, 15. Vekalet, 16. Kefillik, 17. Havale, 18. Sulh, 19. Bağış, 20. Vakıf, 21. Gasp, 22. Emanet, 23. Ödünç vermek, 24. Bulunan çocuk, 25. Bulunan mal, 26. Hünsa, 27. Kayıp şahıs,	

28. Kölenin kaçması, 29. Ölü arazilerin işlenmesi, 30. Ticaret izni verilen köle
31. Ziraat Ortaklığı, 32. Emek-Bahçe ortaklığı, 33. Nikah, 34. Süt hısımlığı, 35. Boşanma.

Bu kısımlara ait 137 mesele metinde eksiktir. Eksik kısımdan sonra metin *boşanma* bölümünün altıncı meselesinden başlamaktadır.

36. Boşanmadan dönme, 37. İla, 38. Bedel karşılığı boşanma, 39. Zihar, 40. Lanetleşme, 41. İddet, 42. Nafakaya ilişkin hükümler, 43. Bakım hakkı, 44. Köle azadı, 45. Azad edilmesi bedele bağlı köle, 46. Azad bağlılığı, 47. Cinayetler, 48. Diyetler, 49. Diyetlerin ödenmesi, 50. Şer'i cezalar, 51. Hırsızlık suçu ve cezası. 52. Haram olan içecekler, 53. Avlanma ve hayvan kesimi, 54. Kurbanaya ilişkin hükümler, 55. Yeminlere ilişkin hükümler.

Tercümede *hırsızlık suçu ve cezası* bölümüne kadar olan kısımlar tamdır. Otuz üç meseleden oluşan *hırsızlık suçu ve cezası* bölümünün dördüncü meselesinin başından itibaren metin kopmuştur.

56. Dava, 57. Şahitlik, 58. Şahitlikten dönmek, 59. Edebü'l-Kadî, 60. Kismet, 61. Zorlama, 62. Cihat, 63. Helaller ve haramlar, 64. Vasiyyetler, 65. Mirasa ilişkin hükümler (Feraiz).

Bu kısımlara ait 151 mesele metinde eksiktir. Eksik kısımdan sonra metin *yeminlere ilişkin hükümler* bölümüne ait son sekiz meseleden başlamaktadır.

Tercümede *vasiyyetler* bölümüne kadar olan kısımlar tamdır. *vasiyyetler* bölümünün son dört meselesi ile altmış iki meseleden oluşan *mirasa ilişkin hükümler* (Feraiz) bölümünün tümü ve eserin son kısmı eksiktir.

El-Muhtasar'ın bugünkü tercümeleleri yazarların bakış açısına bağlı olarak 2300-2400 arası bir meseleyi ihtiva etmektedir. Örneğin en son yayımlanan Soner Duman ve Osman Güman'ın yaptığı çeviride (Duman ve Güman 2019) geçen toplam mesele sayısı 2369'dur. Duman ve Güman'ın çalışmasındaki meselelerin sayısı dikkate alındığında yazmadaki eksik meselelerin sayısı 618 çıkmaktadır. Bu sayısal veriler karşılaştırıldığında eksik kısmın toplam metnin dörtte biri kadar olduğu görülmektedir. Genel bir hesaplama yazmanın tam metin olması durumunda 160-170 varak civarında olabileceği düşünülebilir.

Korkmaz'ın bildirisinde bahsedilen *El-Muhtasar Tercümesi*'nin son yaprağının dilinin tamamen Doğu Türkçesi özelliği taşıması (1968: 355) önemli bir bilgidir. Son yapraktaki metin diğer kısımlarda bulunmayan dil özelliklerine sahiptir. Ancak son yaprak *El-Muhtasar Tercümesi*'ne ait değildir. Yazmanın bu son yaprakla birlikte temellük ve ketebe kayıtlarının bulunduğu zahriyesi ana metinle sonradan birleştirilmiştir. Yazmanın zahriyesindeki *El-Muhtasar Tercümesi* için verilen ketebe kaydıyla birlikte farklı bir fıkıh eserinden eklenen bu son yaprakta görülen *Mevlânâ Hasan bin Halil* şeklindeki müstensih ismi ketebe kaydını şüpheli duruma düşürmektedir. Bu sonradan birleştirme kâğıtların rengi ve eskiliği üzerinden de net bir şekilde anlaşılmaktadır. *Mevlânâ Hasan bin Halil* ismi sonradan eklenen yapraklarda bulunmaktadır. Korkmaz da *El-Muhtasar Tercümesi*'nin birden fazla kişinin elinden çıkması sebebiyle ketebe kaydı ve tarihine şüphelenmesi gerektiğini belirtmiştir (1968: 355). Bildiriden anlaşıldığına göre Zeynep Korkmaz ve Mundy metnin ilk yapraklarının kaybolmasından sonra onu elde eden kişi tarafından sonradan eklendiğini düşünmektedirler (Korkmaz 1968: 355). *El-Muhtasar Tercümesi*'nin farklı kişilerin elinden çıktığı kesin olarak tespit edildiğinden *Mevlânâ Hasan bin Halil* ketebe kaydının son sayfadaki fıkıh metniyle ilgili olabileceği akla gelmelidir. Dolayısıyla 888 (M 1482)

tarihli ketebe kaydı ve zahriyenin sol üst köşesindeki 843 (M 1439) fûrûğ kaydı² *El-Muhtasar Tercümesi* ile ilgili değildir.

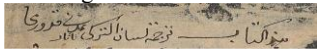
Yazmanın zahriyesindeki ketebe kaydını yazan kişi eserin adını yanlış bir şekilde *hazâ kitâbi şerh-i kudûrî* yazmıştır. Ancak daha sonra bu yazının üstü çizilmiş ve farklı bir kalemle *hazâ kitâb tercüme-i lisânü't-türkî tatar [...]* *kudûrî*³ yazılmıştır. Yine aynı sayfanın sol üst köşesinde *mütakellüm-i lisân tatar âğâz* ... şeklindeki kayıtlarda geçen *tatar* ibaresi dikkat çekicidir. Karışık lehçe özellikli metinlerde görülen dil özelliklerinden ötürü bu tip eserlere Anadolu'da Tatarca denildiği bilinmektedir. Örneğin Mehmed *Işk-nâme* [*Ferruh ve Humâ*] adlı eserin orijinal dilinin Tatarca olduğunu ve onu Mısır'dan getirdiğini eserin ilk bölümünde kaydetmektedir⁴. XVII. yüzyılda Memlûk sahasına giden Osmanlı münevverlerinden Molla Salih de yazdığı *Eş-şüzürü'z-Zehbiyye ve'l-Kitâi'l-Ahmediyye fi'l-Lugâti't-Türkiyye* adlı sözlükte *Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk* yazarı Ebû Hayyân'dan bahsederken “fakat onun bu kitabı Tatarca üzerinedir, şimdi Türk ülkesinde bu dil kullanılmayıp ancak Kefe ve Tataristan taraflarında kullanılır” (Atalay 1949: VI) demektedir. Bu eserlerdeki *Tatar* ve *Tatarca* kelimelerinin Osmanlı sahasına ait kullanımlar olduğu ortadadır. Dolayısıyla zahriyedeki *tatar* kelimesi esere bu sayfaların daha sonra eklendiğini ortaya çıkaran göstergelerden biridir.

Eserin zahriyesinde bir de temlik kaydı bulunmaktadır. Sayfanın alt kısmında *temlik 'Alî Halîfe* kaydı ve kaydın sol kısmına aynı kalemle yazılmış *Zâtî*'ye ait gazelden bir beyit yer almaktadır.

Künc-i mihnet⁵ olmasun yâ Râb durağı kimsenüñ
Şü'le-i âh olmasun her şeb çerâğı kimsenüñ (Tarlan 1970: 233)

Temlik kaydındaki Ali Halife adlı kişinin *Zâtî*'den bir şiir nakletmesi onun yaşadığı devrin XVI. yüzyıldan önceye götürülemeyeceğini göstermektedir. Dolayısıyla eserin zahriyesiyle Kudûrî'nin *El-Muhtasar Tercümesi* Ali Halife'nin eline geçtikten yani XVI. yüzyıldan sonra birleştirilmiş olmalıdır. Sayfanın arkasında üzeri siyah mürekkeple karalanmış ancak şu anda yazıları net bir şekilde görülen *bu kitâb imâm 'Alî vakf itmişdür mercûdur ki istifâde iden du'âdan ferâmüş itmeyeler* şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Yazmanın 2a, 39a, 61b, 92b, 108b sayfalarının derkenarındaki *vakf* sözcüğünün yazısı ile bu vakıf kaydına ait yazı aynıdır. Temlik kaydındaki Ali Halife ile vakıf kaydındaki İmam Ali aynı kişi olmalıdır. Yapılan araştırmalarda Ali Halife ya da İmam Ali gibi isimlerden kesin bir sonuç elde edilememiştir. Ancak ufak bir ihtimal de olsa XVII. yüzyılda yaşamış Minkârî Ali Halife'den bahsetmek gerekir. Minkârî Ali Halife fıkhi konulara değinen ve bu meseleler üzerine farklı düşünen fıkıh âlimlerinin görüşlerini yansıtan *Risâle-i Sa'âdet-Nevâle* adlı bir eser yazmıştır (Bahadır 2018: 623-626). Minkârî Ali Halife'nin eserinden de bu konulara ilgili olduğu ve böyle bir yazmaya sahip olduğu daha sonra da eseri vakfettiği düşünülebilir.

² Korkmaz'ın belirttiği 843 tarihli fûrûğ kaydı yazmanın kenarlarına tamir uygulandığından şu anda yazmada görülememektedir.

³

⁴ *tatar dilince olğaydı bolğay* – (*Işk-nâme* Paris Milli Kütüphanesi 604 n. - 406. beyit)

⁵ *Zâtî Divânı*'nda *hasret* yazmaktadır.

Yazmadaki üstü tamamen siyah mürekkeple kapatılmış vakıf kaydı ile birlikte başka bir vakıf mührü olması kafa karıştırıcı bir durum ortaya çıkarmaktadır. Muhtemelen sonraki vakıf mühründen dolayı birinci vakıf kaydının üzeri karalanmıştır. Sonraki vakıf mühründe Kilisli Rıfat ve Zeynep Korkmaz'ın belirttiği gibi *vakf-ı veliyyü'd-dîn paşa* (Veliyüddin Paşa) ve 1223 tarihi yazmaktadır.

Görsel 3. Veliyüddin Paşa'nın vakıf mührü.

Bu vakıf mührü, yazmanın 3a, 23a, 50a, 68a, 89a, 119b sayfalarında görülmektedir. Mühürde yazan *Veliyüddin Paşa* ve H 1223 (M 1808-1809) tarihi ile ilgili Zeynep Korkmaz'ın yaptığı kitaplık ve vakıf araştırmaları bir sonuç vermemiştir (1968: 356). Bununla birlikte mühürde geçen isim ve tarihle ilgili yaptığımız araştırmada Osmanlı'nın XIX. yüzyıl iç karışıklıklarında önemli bir isme sahip olan Tepedelenli Ali Paşa ve oğlu Veliyüddin (Veli) Paşa'ya rastlamaktayız. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl başlarında geçirdiği buhranlı zamanları fırsat bilerek hızlı bir şekilde devlet kademelerinde yükselen ve daha sonra isyan eden Yanya valisi Tepedelenli Ali Paşa'nın oğlu Veliyüddin Paşa, babası gibi yüksek kademelerde görev yapmış ve Mora valisi olmuştur. Sicilli Osmâni'de Veliyüddin Paşa ile ilgili şu bilgiler geçmektedir. "Tepedelenli-zâde Ali Paşa'nın mahdûm-ı sânisidir (ikinci oğludur). 1210 Zilkadesinde (M Mayıs 1796) bâ-rütbe-i Mîr-i mîrâni Avlonya Mutasarrıfı olup, 1212 (M 1797) de vezâretle Mora Valisi oldu. 1222 tarihinde (M 1807) Rusya harbinde bulundu. 1227 Şabanında (M Ağustos 1812) Tırhala Valisi olup, 1235 Recebinde (M Nisan 1820) azledildi. 1236 Cemaziyülevvelinde (M Şubat 1821) imate edildi (öldürüldü). Silivrikapısı'nda medfundur. Mahdûmları (çocukları) Selim ve İsmail Paşa'lardır" (Süreyya 1998: 218). Veliyüddin Paşa ile ilgili Yenişehirli İzzet'in divanında aktarılan bilgiler konuyla alakalı olması bakımından önemlidir. Teselya bölgesinin Yenişehir kentinde yaşayan İzzet hoşsohbetiyle devlet büyüklerince aranan ve meclislerine davet edilen kişilerdendir. Veliyüddin Paşa ve oğlu Selim Sırrı Paşa Yenişehirli İzzet'in yakın ilişkili olduğu önemli devlet büyüklerindedir. Yenişehirli İzzet eserinde bu iki isimden sıklıkla bahseder. Özellikle Veli Paşa'yı andığı kasidesindeki beyitlerde Veliyüddin Paşa'dan kitap talep etmektedir⁶ (Tulum 2014: 244). Veliyüddin Paşa'nın kitaba meraklı ve edebiyat çevreleri ile alakalı entelektüel yönü olan bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Veliyüddin Paşa Mora valisiyken 1807'de Rus seferine çıktıktan birkaç yıl sonra yazmayı vakfetmiş olmalıdır.

Kilisli Rıfat'ın *El-Muhtasar Tercümesi*'nin dil özelliklerinin "Kaşgar diline" benzediğini söylemesi tarihî bir kayıt olması haricinde mümkün görünmemektedir.

⁶ *Çi sūd oldumsa isti dâda mâlik / kitâbım yok hemân ihsân senindir* (Tulum 2014: 244)

Zeynep Korkmaz'ın bildirisinde eserin *Behcetü'l-Hadâ'ik fî Mev'izeti'l-Halâ'ik* ile aynı özelliklere sahip ve bazı durumlar açısından daha arkaik olduğu ayrıca bu eserlerin Anadolu'da XIII. yüzyılda yazılan metinlerden daha eski bir evreyi temsil ettiklerini belirtmiştir (Korkmaz 1968: 356). Ancak bu eserlerin Anadolu'da yazılmış olduğu fikri de bugüne kadar ispat edilebilmiş değildir. Karışık lehçe özellikli eserlerle ilgili günümüze kadar birçok varsayım öne sürülmüştür. 2020 yılında Aysu Ata danışmanlığında yapılan “XIV-XV. yüzyıl tarihî Türk yazı dillerinde dil karışmaları” adlı doktora tezinde *Behcetü'l-Hadâ'ik fî Mev'izeti'l-Halâ'ik*, karışık lehçe özellikli Kur'an tercümesi, *Ferâiz Kitabı*, *Bed'ü'l-Amâlî* adlı eserlerin dil özelliklerinden hareketle bu eserlerin Memlûk sahasında XIII. yüzyıl sonlarından XIV. yüzyıl ortalarına kadar bir süreçte yazılmış oldukları temas lehçe bilimi kuramsal çerçevesi içerisinde öne sürülmüştür (Doğan 2020). Bu dönem *XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesi* olarak adlandırılmıştır. Tezde bu eserlerin gösterdikleri dil özelliklerinin daha sonra bulunacak sahaya ait eserlerin dil özellikleriyle de aynı göstergelere sahip olacağı öngörülmüştür. *El-Muhtasar Tercümesi* ile bu varsayım bir gerçek hâlini almıştır. Eserdeki dilsel özellikler söz konusu döneme ait incelenen eserlerle ortak özellikler göstermektedir. XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesinde diğer tarihî yazı dillerinde olmayan ara formlar⁷, Eski Uygurcadan itibaren tanımlanamayan kelimeler ve sadece Anadolu ağızlarında tespit edilebilen kelimeler *El-Muhtasar Tercümesi*'nin de karakteristik özelliklerindedir. Eserin bazı imla, fonetik, morfolojik ve leksik özellikleri aşağıda belirtilmiştir:

El-Muhtasar Tercümesi imlasının Uygur yazım geleneğine dayandığı görülmektedir. Örneğin Uygur yazım geleneğindeki kelimelere gelen bazı eklerin tabandan ayrı yazılması (Mansuroğlu 1998: 249) *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de bulunmaktadır.

- danukluk* دانۇقلۇق (53a/1) “tanıklık”
ağaçların اعاچلارن (60b/3) “ağaçlarını”
mükâteblik مۇكاتبلىك (81a/11) “anlaşmalı kölelik”
bilseler بلسالار (85a/4) “bilseler”

Uygur yazım geleneğinde /ç/ ve /p/ sesleri için *cim* (ج) ve *be* (ب) harfleri kullanılır (Mansuroğlu 1998: 249). *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de /ç/ ve /p/ sesleri *cim* (ج) ve *be* (ب) harfleri kullanılarak yazılmıştır.

- üçün* ئۈچۈن (87b/10) “için”
pāre پارە (30b/16) “parça”
çıkma چىقما (32b/16) “çıkma”
pitegi پىتەگى (30a/3) “peteği”

Türkçe metinlerde Kur'an imlasının etkisi ile kelime sonu /-u/ ve /-ü/ sesleri için vavlı elif kullanılması (Korkmaz 1995: 498) XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde de görülür. *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de vavlı elif çok az örnek haricinde sistemli bir şekilde yazılmıştır.

- ilerü* ايلرۈ (2a/2) “önce”

⁷ Ara formlar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Doğan 2020: 64.

belgüli بَلْغُولِي (2a/6) “belli”
ülü اُولُو (45a/11) “pay, hisse”
tolu طُولُو (87a/12) “dolu”

Behcetü'l-Hadâ'ik fî Mev'izeti'l-Halâ'ik'te olduğu gibi sondaki /-a/ ve /-e/ sesleri için elif-i maksure kullanılması (Buluç 1954: 120) *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de görülmektedir.

sonra سُونْرَا (14b/3) “sonra”
üzre اُزْرَا (14b/8) “üzre”

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde Arap imla geleneğinin etkisiyle kelime ve ekler tenvinle yazılmıştır. Eserlerde tenvin kullanımı değişkenlik göstermekle birlikte belirli bir kural ya da istikrar yoktur (Salan 2021: 104). Beylikler dönemine doğru eserlerde artan tenvin kullanımı imla birliğini bozan hususlardan biridir. Metinlerde tenvinin kelimelerden çok eklerin yazımında kullanıldığı görülmektedir (Salan 2021: 122-123). Kelime ve eklerin tenvinle yazımı XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde de görülmektedir. *El-Muhtasar Tercümesi*'nde Memlûk sahasında XIV. yüzyıl başında yazılmış eserler gibi kelime ve eklerin yazımında büyük oranla tenvin kullanılmıştır.

kündüzin كُنْدُوزِين (9a/9) “gündüz vakti”
âzârlamadın اَزْأَرْلَامَدِين (12b/3) “eziyet etmeden”
andan اَنْدَان (10b/3) “ondan”
zindan زِينْدَان (108a/12) “zindan”
ben بِن (15b/5) ~ *men* مِن (15b/5) “ben”
hakkindan حَاقْكِندَان (15b/11) “hakkında”

Kalın sıralı kelimelerde Doğu Türkçesi imlasında olduğu gibi *sin* (س) ve *te* (ت) harfleri kullanılmakla birlikte *sad* (ص) ve *tı* (ط) harfleri de hem kelime başında hem de kelime içinde kullanılmıştır.

sarardukdan سَارَرْدُكْدَان (4a/2) ~ *şarardukdan* Şَارَرْدُكْدَان (15a/2) “sarardıktan”
sarây سَارَاي (37a/10) ~ *şarây* Şَارَاي (23a/1) “ev”
şatun alşun Şَاتُونْ اَلْŞُونْ (18b/13) “satın al”-*bağazlasun* بَاĞАЗЛАСУН (18b/13) “boğazlasın”
yolşa يُولْŞَا (19a/8) ~ *yolsa* يُولْŞَا (19a/9) “yolsa”
tartulu تَارْتُولُو (29b/4) ~ *şartulu* şARTULU (28a/11) “tartılmış”
ton تُون (37a/15) ~ *řon* řON (39b/10) “elbise”

Eserde *ñ* sesinin yazımında genel olarak Uygur imlasıyla *nun+kef* (نك) veya *nun+üç noktalı kef* (نك) harfleri kullanılırken bazı örneklerde sadece *kef* (ك) veya *üç noktalı kef* (ك) harfleri de tercih edilmiştir.

miñ مِين (38b/11) ~ *miñ* مِين (38b/10) “bin”
aña اْنَا (20a/9) “ona”
anıñ اْنِيْن (35a/6) “onun”

El-Muhtasar Tercümesi'nde *bol-* fiilinde kelime başı /b-/ sesi birkaç örnek haricinde korunmuştur. XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan diğer eserlerde de aynı durum gözlenmektedir (Doğan 2020: 163).

Tablo 1. XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde ve *El-Muhtasar Tercümesinde bol- ~ ol-* varyantlarının kullanım sıklığı

Eser	<i>bol-</i>	<i>ol-</i>
<i>Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izati'l-Halâik</i>	1472	13
<i>Karışık Lehçeli Kur'an Tercümesi</i>	1028	6
<i>Ferâiz Kitabı</i>	26	Ø
<i>Bed'ü'l-Amâlî</i>	38	Ø
<i>El-Muhtasar Tercümesi</i>	2151	7

El-Muhtasar Tercümesi'nde kelime başı *b-* sesi kendisini izleyen genizsil bir ses geldiğinde *bin-* fiili haricinde genellikle /m-/ şeklindedir. XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan diğer eserlerde de kelime başında sıklıkla kullanılan ses /m-/'dir (Doğan 2020: 156). Ancak aynı *El-Muhtasar Tercümesi*'nde olduğu gibi bu eserlerde de *bin-* fiilinin *min-* varyantı kullanılmamıştır.

Tablo 2. XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde ve *El-Muhtasar Tercümesinde /b-/ ~ /m-/ seslerinin kullanım sıklığı*

Eser	<i>ben ~ men</i>		<i>benze- ~ menze-</i>		<i>biñ ~ miñ</i>		<i>bin- ~ min-</i>		<i>buñ ~ muñ</i>	
	<i>b</i>	<i>m</i>	<i>b</i>	<i>m</i>	<i>b</i>	<i>m</i>	<i>b</i>	<i>m</i>	<i>b</i>	<i>m</i>
<i>Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izati'l-Halâik</i>	30	1067	Ø	62	4	37	33	Ø	8	4
<i>Karışık Lehçeli Kur'an Tercümesi</i>	9	331	Ø	21	2	41	3	Ø	1	Ø
<i>Ferâiz Kitabı</i>	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø
<i>Bed'ü'l-Amâlî</i>	Ø	1	4	5	Ø	Ø	Ø	Ø	1	Ø
<i>El-Muhtasar Tercümesi</i>	19	81	2	18	Ø	34	11	Ø	Ø	Ø

El-Muhtasar Tercümesi'nde kelime başı /b-/ sesi *bar*, *bar-*, *bir-* kelimelerinde az sayıda örnekte /v-/'li varyantları kullanılarak yazıya geçirilmiştir. Aynı durum XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde de bulunur (Doğan 2020: 168). Ancak yüzyıl ortalarına doğru /v-/'li şekillerin daha fazla kullanıldığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında *El-Muhtasar Tercümesi* yüzyıl başında yazılan eserlerle aynı dilsel özellikleri göstermektedir.

Tablo 3. XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde ve *El-Muhtasar Tercümesinde /b-/ ~ /v-/ seslerinin kullanım sıklığı*

Eser	<i>bar-</i>	<i>var-</i>	<i>bir-</i>	<i>vir-</i>	<i>bar</i>	<i>var</i>
<i>Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izati'l-Halâik</i>	236	3	568	4	232	Ø
<i>Karışık Lehçeli Kur'an Tercümesi</i>	112	Ø	401	3	119	2
<i>Ferâiz Kitabı</i>	Ø	1	7	521	1	5
<i>Bed'ü'l-Amâlî</i>	Ø	Ø	3	3	Ø	4
<i>El-Muhtasar Tercümesi</i>	47	Ø	489	6	85	Ø

El-Muhtasar Tercümesi'nde kelime başı /t-/ sesi ile Oğuzca /d-/ sesi değişikli yazılmıştır. Bu yazım XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan diğer eserlerde de bulunur (Doğan 2020: 185-186). Aynı kelimenin varyantları herhangi bir kurala bağlı olmadan yazılmıştır.

taḳı (37a/14) ~ daḳı (57a/2) “dahi”
 taḡ (4a/2) ~ daḡ (15a/2) “tan”
 taḡnuḳ (98a/12) ~ danuḳ (98a/13) “tanık, şahit”
 tegme (2a/2) ~ degme (14a/14) “her, herhangi bir”
 tek tursun (4a/15) ~ dek durmak (54a/9) “sessizce beklemek”
 türlü (8b/7) ~ dürlü (40a/10) “türlü”

XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde mevcut /t-/ ~ /d-/ değişiksine ait ikili kullanımlar sonucunda Oğuzca /d-/ sesi Oğuzca varyantı olmayan sözcüklere de sızmıştır (Doğan 2020: 186). Aynı durum *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de görülmektedir. *El-Muhtasar Tercümesi*'nde Uygur, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde tespit edilen kelime başı /t-/ sesine sahip ve Oğuzca varyantı olmayan kelimeler /d-/li varyantlarıyla kullanılmışlardır.

(tawıg) > davı (34b/15) “alışveriş”
 dirkeştürüp (88b/12) “art arda dizmek”
 dutşu (11a/13) “bitişik, yan”

XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde lehçesel özelliklerin karışık bir şekilde kullanıldığı göstergelerin dışında belli dilsel özelliklerde uzlaşıldığı da görülmektedir. Bu durum eserleri birbiriyle ilişkilendiren en önemli özelliklerdir. Ayrıca bu özellikler Memlûk sahasında yazılan sözlük ve eserlerde de tanıklanabilmektedir. Eserlerde ortaklaşan morfolojik ve leksik göstergelerin birçoğu *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de bulunmaktadır. Bu özelliklerden bazıları şunlardır.

XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra yönelme durum çekimi daima {+n+A} biçimindedir. Bu durum daha sonra Memlûk sahasında yazılan eserlerde de görülecektir (Doğan 2020: 238). Eckmann'a göre Memlûk sahasında yazılan kendisinin “asıl Memlûk Kıpçakçası” olarak adlandırdığı eserlerin Harezmi Türkçesinden en önemli farklarından biri de üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra yönelme durumu ekinin {+n+A} şeklinde kullanılmasıdır (1984: 86). *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de örneklerin tamamında üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra yönelme durumu çekimi {+n+A} ekiyle yapılmıştır.

XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde şart kipinin çokluk birinci şahıs çekimi {-sAvUz}~{-sAvUs} ekleriyle yapılmıştır. Şart kipinin çokluk birinci şahıs çekimi için Eski Türkçede kullanılmış olan {-sAmiz}, Kıpçakçada görülen {-sAbiz} ve Oğuzcada görülen {-sAK} ekleri bu dönem eserlerinde bulunmaz (Doğan 2020: 320). *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de şart kipinin çokluk birinci şahıs çekimine ait örnekler {-savuz}~{-sAvIz} ekiyle yapılmıştır.

ve eger biz bulara aḳsavuz bu ayıttuḳ neselere kamuḡ iy bolḡavuz (110b/15-16)
 ve eger biz Türke ḡaleb ḳulsavız ne kim bularda alur ersevız bize ḡelâl bolḡa (110b/4-5)

XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde gelecek zaman çekimi için {-GA}, {-A}, {-DAÇI}, {-AsI} ve {-IsAr} ekleri kullanılmıştır. Eski Türkçeden itibaren eserlerde gelecek zaman çekiminde görülen {-GAy} eki dönem özellikli Kur'an tercümesindeki birkaç örnek haricinde bulunmamaktadır (Doğan 2020: 300). *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de gelecek zaman çekimi için {-GA}, {-A}, {-dAÇI} ve {-AsI} ekleri kullanılmış ve diğer eserlerde olduğu gibi {-GAy} eki kullanılmamıştır.

{-DAÇI} ekinin şahıs ekleriyle çekimlenmiş biçimleri Köktürk Yazıtları'ndan sonra ilk defa XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde gelecek zaman çekimi için kullanılmıştır (Doğan 2020: 300). *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de teklik birinci şahıs gelecek zaman çekiminde {-daçimen} eki kullanılmıştır.

ve kaçan şefî' mülük şatılduķı işitse kerek kim ol meclis içinde danuķ dutsa kim men şuf'a kıldaçimen (43a/8-10)

XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde tarihî Türk yazı dillerine ait zaman ve şahıs ekleri karışık şekilde ekleşmiştir. Dolayısıyla bir zaman ekinin beş ya da daha fazla varyantı tanımlanmıştır. Örneğin dönem eserlerinde gelecek zaman birinci şahıs çekimi için {-GAM}, {-GAvAn}, {-GAMen}, {-Am}, {-AvAn}, {-Amen} olmak üzere altı varyant kullanılmıştır. Varyantlardan biri olan {-GAM}, Harezmi Türkçesinde de görülen ve tarihî yazı dillerinde görülmeyen temasa bağlı ara formlardan biridir. Ancak {-GAvAn} ve {-Amen} ara formları yalnızca XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde bulunur. Bir diğer örnek ise {-AsI} ekinin çekiminde görülür. Ekin Oğuzcadaki {-AsIven} biçiminden farklı olarak Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde {-AsImen}, {-AsIsen} vb. şeklinde ara formları bulunmaktadır. Üstelik Memlûk temas lehçesine ait ara formlar sahada yazılan sözlüklerde de geçmektedir (Doğan 2020: 122, 293-294). *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de sahada yazılan eserlerde örnekleri görülen zaman eki + şahıs ekinin karışık kullanımına ait varyantlar tespit edilmiştir.

ne kim diler ersem ekemen (39b/2)

eger and içer erşey içtiñ yok erse üzreñe da 'vî neseni biremen diye (96a/2-3)

ve eger ikevlesiniñ [danuķı] bolmasa müşteriğa aydalar kerek erse bāyi' ayuttuķı bahāya rāzī bolğil yok erse şatu bozğavuz, andan bāyi'e aydalar kerek erse müşteri ayduķan birgil yok erse şatuvı bozğavuz diyeler (98a/14-17)

ve eger biregü aytsa seniñ binde almuñ bar dise velikin felān vaķtun biresimen dise (36b/13-14)

XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde karşılaştırma işlevinde kullanılan ve tarihî lehçelerde daha önce görülmemiş bir {+dAn köre} ara formu bulunmaktadır (Doğan 2020: 126; Yapıcı 2021: 761-768). *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de {+dAn köre} ara formu karşılaştırma işlevinde kullanılmıştır.

yigrek turur bizim katımızda temettu'dan ve ifrāddan köre (15b/3)

ve ana kız qarındaşıñdan köre ilk ata ve ana biri kız qarındaşı andan ana biri andan ata biri andan ana kız qarındaşı haķ bolğa (76b/1-3)

ve ana anası haķraķ turur ayruķ kişiden köre (76b/9-10)

El-Muhtasar Tercümesi'nin söz varlığı da XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerle benzerdir. Örneğin XI. yüzyıldan sonra yazılı metinlerde olmayan ve Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde tespit edilen *ançılâyü* “onun gibi” ve *arta-* “bozulmak” gibi kelimeler *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de bulunmaktadır. Ayrıca Uygur Türkçesi metinlerinde tespit edilebilen *ekündü* (< ekinti “ikinci” EUTS: 70) kelimesi, yalnızca *Kutadgu Bilig*'de “alışveriş” anlamında ikileme olarak *satıg tawıg* (KB-2803) şeklinde geçen *tawıg* kelimesinin Memlûk sahasındaki teması oluşturan ana lehçelerden Oğuzcanın fonetik etkisiyle meydana gelmiş *davı* varyantı ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen *alkın-* (“bitmek, tükenmek, takati kalmamak” DLT: 132), *arid-* (< arıt- “kuzu vb. hayvanların taşasını çıkarmak, sünet etmek” DLT: 112), *dutşu* (< tutşu “bitişik, yan” DLT: 213) kelimeleri de *El-Muhtasar Tercümesi*'nin söz varlığında bulunur. Eski Oğuzcada ve tarihî yazı dillerinde bulunmayan ancak Anadolu ağızlarından derlenmiş *Derleme Sözlüğü*'nde tespit edilebilen *çünüüt* “bataklık” (DS III: 1027), *müşüg* “işçi” (*Derleme Sözlüğü*'nde *muçu* biçiminde DS IX: 3215), *tonluk* “maaş” (*Derleme Sözlüğü*'nde *donluk* biçiminde DS IV: 1561), *keji* “ipek” (*Derleme Sözlüğü*'nde “yün, halı ya da kilim dokunurken araya katılan pamuk” anlamında DS VIII: 2722), *çara* “çare” (Özçelik 1997: 272), *davlaşmak* “karşılıklı olarak dava etmek” (*Derleme Sözlüğü*'nde “münakaşa, kavga etmek” anlamında DS IV: 1380), *ödiş* “ödeme, tazmin etme” (*Derleme Sözlüğü*'nde *ödeş* biçiminde ve “takas, değişme” anlamında DS IX: 3310), *ayla-* “göstermek” (DS I: 424), *çere* “güç, şiddet” (*Derleme Sözlüğü*'nde *cere* biçiminde DS III: 884) kelimeleri de *El-Muhtasar Tercümesi*'nin söz varlığında bulunur.

Tarihî Türk yazı dillerinde bulunmayan ancak XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılmış eserlerin söz varlığında bulunan ara formlar *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de bulunmaktadır. Bu yönüyle eserin ait olduğu sahanın, beslendiği lehçelere ait karma bir dil havuzunun olduğu ve bazı üretimlerin sadece sahaya özgü olduğu açıkça ortadadır. XIV. yüzyıl Memlûk temas lehçesiyle yazılan eserlerde görülen ve diğer tarihî Türk yazı dillerinde bulunmayan *andavuk* “onun gibi”, *beyerle-* “kabul etmek”, *karavu* “karanlık” gibi sözcükler *El-Muhtasar Tercümesi*'nde de görülen ve bu eserleri birbiriyile ilişkilendiren değerli sözcüklerdir.

Sonuç

Türkolojide farklı lehçelere ait özelliklerin bir arada bulunduğu bütün eserlerin “karışık dilli” terimiyle adlandırma sonucunda ortaya çıkan karmaşa ancak kuramsal bir çerçeveden hareket edilerek çözüme kavuşabilir. Bu kavramsal bakış açısı ile temas sahaslarına ait henüz keşfedilmemiş el yazmalarının nasıl dilsel özellikler göstereceğinin de örüntüsü ortaya çıkmaktadır. Nitekim *El-Muhtasar Tercümesi*'nin dil özellikleri Memlûk sahasında meydana gelen temas lehçesinin dil göstergeleriyle uyum hâlinindedir. Kudûri'nin *El-Muhtasar* adlı eserinin Türkçeye yapılmış olan en eski tercümesi olan bu eser Türk dilinin karışık lehçe özelliklerinin görüldüğü temas sahaslarına ait dil derlemine büyük bir katkı sunmaktadır. Bu sahalara ait olduğu değerlendirilen eserlerin sayısının birkaçı geçmemesi de eserin değerini bir kat daha artırmaktadır. *El-Muhtasar Tercümesi*'nin yazıldığı tarih, muhtemelen dil özelliklerinin örtüştüğü eserlerle aynı döneme denk gelmelidir. Bu açıdan bakıldığında *El-Muhtasar Tercümesi*'nin XIII.

yüzyılın son çeyreğinden XIV. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan bir zaman diliminde yazılmış olabileceği kanaatindeyiz.

Kaynakça

- AKTAN, Bilal (2002). *Devletoğlu Yûsuf'un Vikâye Tercümesi (İnceleme-Metin-Dizin)*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2007). *Yusuf Has Hacip Kutadgu Bilig I-Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. → **KB**
- ATALAY, Besim (1949). *Eş-şüzürü'z-Zehebîyye ve'l-Kitaü'l-Ahmediyye fi'l-Lugâti't-Türkiyye*. İstanbul: Üçler Basımevi.
- BAHADIR, Savaşkan Cem (2018). "Minkârî Ali Halife'nin "Risâle-i Sa'âdet-Nevâle"si". *Litera Turca Journal of Turkish Language and Literature*. 4/3: 622-636.
- BOUSQUET, Georges Henri; BERCHER, Léon (1953). *Le Statut Personnel en Droit Musulman Hanéfite [Hanafite]. Texte et traduction annotée du Muhtasar d'Al-Quduri*. Verlag: Recueil Sirey.
- BULUÇ, Sadettin (1954). "Eski Bir Türk Dili Yedigâri Behcetü'i-ḥadâ'îk fî mev'izeti'l-ḥalâ'îk". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 6/6: 119-131.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. → **EUTS**
- DOĞAN, Cihan (2020). *Tarihi Türk Yazı Dillerinde Dil Karışmaları*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- DOĞAN AVERBEK, Güler (2020). "Berlin Devlet Kütüphanesi'nde Bulunan Kataloglanmamış Türkçe Yazmalar Üzerine Tespitler". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 24: 1-40.
- DUMAN, Soner; GÜMAN, Osman (2019). *Muhtasarı'l-Kudûrî*. İstanbul: Beka.
- ECKMANN, Janos (1984). "Memluk-Kıpçak Edebiyatı (Çev. Günay Karaağaç)". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 85-99.
- ERCİLUSUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. → **DLT**
- FAHİR, Süleyman (1979). *Kudûrî Metin ve Tercümesi*. İstanbul: Kit-San Neşriyat.
- HELMSDÖRFER, Georg (1832). *Des Abul-Hassan Achmed Ben-Mohammed Koduri von Bagdad Moslemitisches Eherecht nach hanifitischen Grundsätzen*. Frankfurt am Main.
- KALLEK, Cengiz (2002). "Kudûrî". *İslam Ansiklopedisi*, 26, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 321-322.
- KÂTİP ÇELEBİ (2007). *Keşfü'z-Zünûn* (Çev. Rüştü Balcı). Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, C. IV.
- KİÂNİ, Tahir Mahmood (2010). *The Mukhtasar of İmâm Abû'l-Ḥuşayn Aḥmad Ibn Muḥammad Ibn Aḥmad Ibn Ja'far Ibn Hamdân Al-Qudûrî*. London: Ta-Ha Publishers.
- KORKMAZ, Zeynep (1968). "Eski Bir Kudûrî Çevirisi", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar Birinci Cilt*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KORKMAZ, Zeynep (1995). "Eski Anadolu Türkçesinde İmlâ-Fonoloji Bağlantısı Üzerine Notlar", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar Birinci Cilt*. Ankara: Türk Dil Kurumu. 491-508.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1998). "Eski Osmanlıca". *Tarihi Türk Şiveleri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- MEHMED SÜREYYÂ (1998). "Veliyüddin (Veli) Paşa". *Sicilli Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye* (Haz. Orhan Hülâgü, Mustafa Ekincikli, Hamdi Savaş), C. IV/II. İstanbul: Sebil Yayınevi.
- ÖZÇELİK, Sadettin (1997). *Urfa Merkez Ağzı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ROSENMULLER, Ernst Frederich (1825). "Institutiones iuris Mohammedani circa bellum contra eos qui ab Islamo sunt alieni. E duobus al-Codurii codicibus nunc primum arabice edidit, Latine vertit, glossarium adiecit". *Analecta Arabica*.
- SALAN, Erkan (2021). "Eski Anadolu Türkçesinde Tenvin", *Prof. Dr. Sadettin Özçelik Armağanı*. Ankara: Gazi Kitabevi. 102-125.
- TARLAN, Ali Nihad (1970). *Zâtî Dîvânı II. Cilt*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- TULUM, M. Emir (2014). "Yenişehirli İzzet Dîvânı'na Dair". *TÜRÜK Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. 2/3: 239-260.

- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* C. I-VI, (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. →
DS
- YAPICI, Ali İhsan (2021). “Karışık Lehçeli Eserlerde Kullanılan Farklı Bir Karşılaştırma Yapısı: {+dAn köre}”. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 25/3: 757-768.
- YAZAR, Sadık (2014). “Osmanlı Döneminde Fıkıh Sahasında Yapılmış Türkçe Tercümeleler”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 12/23: 49-166.